

ԱՌԱՋԻՆԻՑ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Հ. ՎԻՐԱՅԱՆ

Վերջին ժամանակներում գլխառաջադրական և պատմագիտական գրականությունում տարածում է գտել մի թյուր, կեղծ գիտական տեսություն, որում անսկզբունքային մոտեցում է ցուցաբերվում հայ ժողովրդի պատմաքաղաքական ու պետականության զարգացման հանրապետական փուլին: Այն տեսակետն է առաջարկվում, ըստ որի, Հայաստանի Առաջին հանրապետությանը (1918թ. մայիս- 1920թ. դեկտեմբեր) հատուկ են եղել պետությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները, իսկ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությանը՝ ոչ:¹ Ելնելով պատմահասարակական զարգացման ոչ նեալ ըմբռնումից՝ այդ հեղինակները, «եիմք» ընդունելով կուսակցական-քաղաքական նեղ մայատակադրումները, մերժում են այն, ինչ միանշանակ բացասման ենթակա չէ: Դրանով իսկ խախտվում է պատմական ժամանակագրությունը, խզվում է շղթան, տեղը նեալ ոչինչ չի դրվում, ժառանգորդության ոչ մի կապ չի նշվում հնի ու նորի միջև: Դրան զուգահեռ կա հեղինակների մի այլ խումբ ևս, որն այդ տեսակետը չի բաժանում:²

Հանրահայտ է, որ երբ պատմությունը վարձում են «մեկնաբանել» ոչ գիտակ մարդիկ, ապա պատմության վիճակը բավական ողբալի է դառնում: Առաջանում է մի «նոր» կեղծ գիտական տեսություն (ասել է՝ հակագիտություն), որը հավակնում է ճշմարիտ և իսկական պատմության դեր կատարել: Տվյալ դեպքում այս հեղինակները, ըստ երևույթին, ունեն պատմության իրենց յուրահատուկ ըմբռնումը, որը սակայն, ամենևին էլ չի կարելի ընդունել որպես ճշմարտություն:

Այս առումով միանգամայն բնութագրական է Վ. Հ. Դաշնակցության հիմնադիրներից ու գաղափարախոսներից մեկի՝ Քրիստոսոփոր Միքայելյանի «Ամբոխային տրամաբանություն» աշխատության մեջ արտահայտված հետևյալ կարևոր միտքը. «Ով սովոր է հասարակական երևույթները քիչ-շատ կանոնավոր կերպով ընդհանրացնելու, իհարկե, գիտե, թե որքան ուժեղ է իրերի ընդհանուր հոսանքը պատմական ստանձին դեպքերի, առանձին անցքերի դեմ. նա գիտե, որ տարիներն ու տասնյակ տարիները, որոնք

¹ Տե՛ս Ա. Մելիք-Հակոբյան, Հայաստանի Երկրորդ հանրապետության հիմնումը և դաշնակցությունը, Ե., 1995, Կ. Խ. Մարդարյան, Պատմություն և իրականություն, Ե., 1991, Որն է մեր ճանապարհը: Հոդվածներ (կազմ. Ա. Բլեյսանը), Ե., 1990, էջ 67-79 և այլն:

² Տե՛ս Գ. Քեոյան, Հայաստանի Երրորդ հանրապետության կուսակցական համակարգը և քաղաքական կուսակցությունները, Ե., 1996, Վ. Վիրայան, Երկրորդ, թե՛ Երրորդ հանրապետություն (Հայաստանի Հանրապետություն, 20. XII. 1997), Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան – 1998, Պետության դերը, Ե., 1998, էջ 17-19, 24:

կարող են նշանակություն ունենալ անհատի կյանքում, պատմության մեջ մի-մի վայրկյաններ են լույս, որոնց հիման վրա դժվար է որևէ գուշակություն անել, նա զիտե, թե որքան անհմաստ է ամբողջալի տրամաբանության սովորական ընթացքը - ամեն երևույթ դատել այն անմիջական տպավորությունների համեմատ, որ ստանում է անհատը կյանքի այս կամ այն հարվածներից. նա զիտե, ինչ է նշանակում խոսել «առիթի» կամ «պատրվակի» մասին այնտեղ, ուր կան ներքին, հիմնական պատճառներ»³: Ամփոփելով միտքը՝ հեղինակը գալիս է խիստ տրամաբանական եզրահանգման. «Բայց եթե պատմական երևույթները պետք է քննվեն ոչ թե իրենց ժամանակի և տեղի հետ սերտ կապված պայմաններում, այլ ցանկությունների տեսակետից, ո՞ր կարող են վերջանալ այս տեսակ գանգատների սահմանները»⁴:

Ո՞րն է այսքան երկար նախաբանի իմաստը: Խնդիրն այն է, որ որոշ հեղինակներ, անշուշտ, ելնելով գաղափարախոսական-կուսակցական նեղ նպատակադրումներից և խմբակային-եսակենտրոն շահերից՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետությունից հետո, որը պատմական դեպքերի ու իրադարձությունների երկաթե տրամաբանությամբ իր սկիզբն առավ 1918թ. մայիսյան՝ սարդաբապատյան հերոսամարտերի ընդերքում և իր ավարան ունեցավ 1920թ. դեկտեմբերին, թուրք-հայկական աղետալի պատերազմի և մեծ տերությունների կողմնակալ դիրքորոշման հետևանքով, ժամանակագրական առումով ոչինչ չեն տեսնում:

Նրանք չեն ուզում տեսնել, որ Հայաստանի Երկրորդ հանրապետությունը, որը ստեղծվեց Ալեքսանդրապոլի՝ հայերի և թուրքերի միջև կնքված պայմանագրի (2. XII. 1920) հետևանքով և Հայաստանի դաշնակցական կառավարության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված՝ Երևանյան համաձայնագրի (2. XII. 1920) հիման վրա և գոյատևեց մինչև 1991թ. սեպտեմբերը, Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունն էր: 1921-1991թթ. Հայաստանի Երկրորդ հանրապետությունում կուտակվեց հասարակական-քաղաքական ինքնագիտակցության և ինքնակառավարման եզակի վարձ, առանց որի անհնարին կլիներ Երրորդ հանրապետության կայացումը: Իսկ 1991թ. ծնված հանրապետությունը հանիրավի դիտում են որպես Երկրորդ, այլ ոչ թե Երրորդ հանրապետություն:

Ուշագրավ է, որ դեռ 1919թ. դեկտեմբերի 10-ին կառավարության նիստի ժամանակ ունեցած ելույթում ներքին գործերի նախարար Ա. Գյուլխանդանյանը, քավական պատկերավոր ու հիմնավոր պատճառաբանելով վերավտխումների անհրաժեշտությունը, ասում էր. «Հայ ժողովուրդը, որը միշտ հիացել է իր պատմությամբ, դարերով կռվել է իր քաղաքական ազատության համար, և երբ այսօր Հայաստանի անկախությունը փաստ է, ժողովուրդը յուր ամբողջությամբ չի ընդունում...», որ այժմյան Հայաստանի Հանրապետությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շարունակությունը նվիրական պատմական Հայաստանի և որ տարբերվում է հենց միայն նրանով, որ այժմ ... հաստատվել են հանրապետական կարգեր: Բայց որպեսզի հայ ժողովուրդը զգա և գիտակցի, որ նա ապրում է յուր նախնիների հարազատ հողի վրա, որ նա ուրեմն մեր երկրի տերն ու տիրականն է եղել հազարա-

³ Քր.Միքայելյան, Հեղափոխականի մտքերը, Ե., 1990, էջ 27:

⁴ Նույն տեղում, էջ 84:

վոր տարիներով, է այժմս և պիտի լինի միշտ, անհրաժեշտ է նրա՝ այժմյան մեր երկրի մասին ունեցած մտապատկերները կապել անցյալի հետ: Այդ բանը խոշոր քաղաքական նշանակություն ունի»⁵:

Որոշ «մասնագետներ» ոչ միայն մի ամբողջ ժողովրդի տասնամյակների պատմությունն են անտեսում, այլև տեսնում են միայն պետության (հանրապետություն, միապետություն, սահմանադրական միապետություն և այլն) սև-սպիտակ, բուրժուական և ոչ բուրժուական, սոցիալիստական-ընկերվարական, կապիտալիստական լիարժեք և ոչ լիարժեք, բռնատիրական և ընկերվարական տիպերը, որոնց տարբերությունները այնքան էլ մեծ չեն, բայց հաճախ խիստ անշահավետ են «մեծ քաղաքականության» տեսանկյունից: Ել չենք ասում այն մասին, որ չի գտնվի քիչ թե շատ լուրջ որևէ մասնագետ, որ համարձակվի, ասենք թե, նույնիսկ Արտաշեսյան հարստության ողջ ժամանակաշրջանը դիտել միայն որպես լիարժեք հզոր և անկախ պետականության (մեր քննարկման առումով ժամանակաշրջանը և պետության տիպը, ձևը՝ միապետական-հանրապետական, բուրժուական-սոցիալիստական, բռնատիրական-ժողովրդավարական՝ կարևոր չեն) զարգացման պատմություն: Այդ նույնը կարելի է ասել նաև հայոց պետականության զարգացման մյուս բոլոր վտուների մասին: Հետևաբար, պատմությունը արժեքավորելիս չի կարելի առաջնորդվել մտացածին պատմական կատեգորիաներով և պետություն չտեսնել այնտեղ, որտեղ այն եղել է, անկախ դրա քաղաքական կարգից:

Հարկ է ընդգծել, որ հայ ժողովրդի զարգացման պատմության բարձրակետը համարվող Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանի պետության մասին խոսելիս մենք շեշտում ենք հզորության պահն ամբողջովին վերցրած, սակայն, ասենք, Տիգրան Մեծի թուլության կամ հայոց պետականության թուլության պահերը, Հռոմի գերիշխանությունն ընդունելը և այլն, բոլորովին էլ չենք դիտում որպես պետության չզոյության կամ, առավել ևս, բացակայության, այլ ընդամենը՝ տկարության պահ: Եթե հարցին մոտենանք զռեհիկ պատմագիտության տեսանկյունից, ապա շատ ավելի բացասաբար պետք է արտահայտվենք Արշակունիների ժամանակաշրջանի պետության մասին, պետություն, որի զահակալներն օտարներ էին: Կարելի՞ է ենթադրել, թե դա հայկական պետականության զարգացման հերթական փուլ չէր: Ամենևին: Չէ՞ որ հենց այս ժամանակաշրջանում Մեծն Մեսրոպ Մաշտոցն արարեց Հայոց գրերը՝ հենվելով պետականության հուսալի կառույցի վրա՝ ի դեմս Վռամշապուհ արքայի, որը դրա խորհրդանշողներից էր, և հոգևոր ուժի վրա՝ Մահակ Պարթևի՝ ի դեմս եկեղեցու, որպես պետական կառույցներից մեկի: Հետևաբար, ամեն մի ժողովրդի զարգացման պատմությանը քիչ թե շատ տեղյակ յուրաքանչյուր ոք գիտե, որ լինում են պետության զարգացման վայրէջքների և վերելքների պահեր, պետության որ տիպին էլ դա վերաբերելիս լինի՝ միապետության, բռնապետության կամ հանրապետության: Այսինքն, չի կարելի բացարձակացնել կուսակցական, խմբակային, նեղ ու ոչ լիարժեք գնահատականները և դրանք հրամցնել ընթերցողին՝ հարմարեցնելով ամբոխային տրամաբանության ճաշակին: Առաջին հայկական պետություն-հանրապետությունը մայրամուտ ապրեց 1920թ. դեկտեմբերին, սակայն փոխարինվեց դարձյալ պետությամբ՝ սոցիալիս-

⁵ ՀՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 251, ք. 377:

աական-կոմունիստական հանրապետությանը՝ իր քաղաքիվ սովետոս կողմերով հանդերձ, որն ուներ զինված ուժեր՝ քանակ (թեկուզ ե ոչ հարատև), 1921թ. ստեղծված ռազմական դպրոց, պետական զանազան հաստատություններ, նախարարություններ, իրավապահ և անվտանգության մարմիններ: Վերջապես, այդ պետությունը, ուներ սահմաններ և դրոշ, պետական զինանշան, հիմն, մայրենի լեզվով դասավանդվող և պետության կողմից հովանավորվող ու ղեկավարվող կրթական հաջող համակարգ և այլն: Այն ուներ իր սահմանադրությունը, կառավարությունը և պետականություն խորհրդանշող այլ հատկանիշներ:

Անշուշտ, այդ պետություն - սոցիալիստական հանրապետությունը գտնվում էր Մոսկվայի չթուլացող ազդեցության ոլորտում, այնտեղից գալիս էին քաղաքական և դրական բնույթի հրահանգչական և իրավական ակտեր, սակայն չպետք է մոռանալ, որ քաղաքակրթական անկախ և ազատ պետություններ հորքեք չեն եղել (որպես օրինակ, կարելի է վկայակոչել թեկուզև ներկայիս արևմտաեվրոպական երկրների գերակշռող մեծամասնությունը, որոնք իրենց պատմաքաղաքական զարգացումը ներկա վտուում իրագործում են միասնական Եվրոպայի շրջանակներում), եղել է մեծ, հերոսական ձգտում՝ դրան ուղղված, հաճախ ժոմանտիկ ձգտում, մանավանդ երբ խոսքը վերաբերում է վտրաքանակ ժողովուրդներին, սակայն դա ամենևին էլ չի նսեմացնում և ոչ մի ժողովրդի պատմություն:

Կարծում ենք, տեղին է շեշտել, որ այդ «ժամանակաշրջանի համար Հայաստանի խորհրդայնացումը պետք է դիտել որպես պատմական իրողություն, թեկուզև սոցիալիստական հեռանկարի առումով: Ռուսաստանում իշխանության ղեկին անցած բուլշևիզմը արդեն 1920թ. գորեղ գործոն էր, և դրա հետ հաշվի չնստել հնարավոր չէր: Այլընտրանք չկար, և հայ ժողովուրդը կանգնեց խորհրդայնացման անխուսափելի փաստի սաաջ: Խորհրդային, համայնավար համակարգը իր բոլոր քաղաքական երանգավորումներով ու ծանր հետևանքներով հանդերձ, այնուամենայնիվ, որոշակի դեր կատարեց ազգապահպանման գործում, փրկեց բռնի ուժացումից ու ֆիզիկական ոչնչացման դեռևս առկա վտանգից: *Այն փակեց մի կարգի հեռանկարների խմբի ճանապարհը, և քողարկված վիճակում պահեց մի այլ որակի հնարավորությունների ու հեռանկարների համակարգ, որը պարզորոշվեց 1980-ական թվականների վերջին – 1990-ական թվականներին*⁶: Այսինքն, պարզապես անցում կատարվեց հանրապետությունից-հանրապետություն (ժողովրդավարական Հայաստանից՝ սոցիալիստական խորհրդային Հայաստանի):

Ուրեմն, հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական զարգացման սոցիալիստական վտուը ևս պետք է դիտել որպես նրա պետականության զարգացման պատմաժամանակագրական փուլ՝ կարևորելով նրա անցած ողջ ուղին, իսկ այդ հանրապետության պատմությունը համարել *Հայաստանի Երկրորդ հանրապետության պատմություն (1920թ. դեկտեմբեր – 1991թ. սեպտեմբեր)*: Միանգամայն ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետության սովետական (խորհրդային) ձև ընդունելը չպետք է դիտել որպես պետականության անկում: Պարզապես պետությունն իր գոյությունը շարունակեց սովետական (խորհրդային) ձևով, հետևաբար, միանգամայն

⁶ Հայոց քաղաքական պատմություն (դասախոսությունների համառոտագիր), Ե., 1995, էջ 143:

իրավացի են այն հեղինակները, որոնք Հայաստանի Առաջին հանրապետությունից հետո (1918-1920թթ.) որպես Երկրորդ հանրապետություն ընդունում են սոցիալիստական այն պետությունը, որը պատմության մեջ հայտնի է Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն անվանումով:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմությունը երկար մի շղթա է, և ամեն մի սերնդի կերտածը այդ շղթայի մի կարևոր օղակն է: Առանց պատմական ժառանգականության ոչ մի ժողովուրդ չի կարող գոյություն ունենալ: Պատմության շղթան դադարում է գոյություն ունենալուց, երբ փլուզվում են նրա տարրեր օղակները: Հասկանալի է, որ այդ շղթաներից մեկն էլ հենց այդ պետության սոցիալիստական այն կառույցն է, որը հանիրավի մերժվում է:

Հենց այդ շղթաներից ամեն մեկի մասին անտեղյակ, ազգային հիշողությունից զուրկ, անառագաստ ժողովուրդը դատապարտված է կործանման: Վատ-լավ հիշողություն չկա, կա ընդամենը հիշողություն, առանց որի աներևակայելի է պատմության ընթացքի լիարժեք և ամբողջական ըմբռնումը:

Այդ իսկ նպատակադրումով էլ, անհրաժեշտ է հատուկ նշել, որ այն ժամանակ, երբ Արևմտահայաստանի հայ ժողովուրդը ապրեց Մեծ եղեռնի բոլոր հնարավոր ու անհնարին սարսափները (տեղահանություն, զանգվածային կոտորածներ, կրոնափոխություն և այլն) և զրկվեց իր հարազատ բնակավայրում՝ Մայր հայրենիքում ապրելու՝ Աստուծո տված օրինական իրավունքից, բոլորովին այլ ճակատագիր ունեցավ Արևելյան Հայաստանը բուլշևիկյան Ռուսաստանի կազմում: Հայաստանը հայտարարվեց Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն և տարածքային ինքնավարության իրական կարգավիճակով մտավ Խորհրդային Միության մեջ: Արևելահայաստանը և Արևելյան Հայաստանում փրկություն գտած հարյուր հազարավոր արևմտահայեր ստացան տնտեսական, մշակութային և քաղաքական զարգացման մեծ հնարավորություններ: Կարճ պատմական ժամանակամիջոցում Հայաստանը դարձավ զարգացած արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և մշակույթի երկիր: Հայ ժողովուրդը փրկվեց պանթուրքիզմի կողմից մշտապես սպառնացող ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից:⁷

Միաժամանակ, պատմության դառը դասերից քաղած անվիճելի ճշմարտություն է դարձել նաև այն գիտակցությունը, որ հայ ժողովուրդն ազգային շահից ելնելով իր պատմական ճակատագիրը պետք է մեկընդմիջտ կապած պահի Ռուսաստանի հետ, անկախ այն բանից, թե ինչ գույն ու ռեժիմ ունի այդ երկիրը: Դա այդպես է, և պետության լիարժեքության զարգացման փորձիչ լեռնակետի միջև որևիցե հակասություն տեսնելը անմիտ զբաղմունք է: Օրինակի համար, պետք է ասել, որ հենց Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Հայաստանի Հանրապետությունը հանդես եկավ որպես քիչ թե շատ լիիրավ պետություն, հայ ժողովուրդն էլ մեծ ավանդ ներդրեց ֆաշիզմի դեմ ողջ առաջադեմ մարդկության մղած պայքարում: Հայ ժողովրդի ավելի քան 600 հազար զավակներ ակտիվ մասնակցություն ունեցան ժողովուրդների այդ մեծ պատերազմին՝ տալով մոտ 200 հազար զոհեր: Ինչպես կարելի է պետություն չտեսնել այնտեղ, որտեղ

⁷ Տե՛ս Լ. Խորշոռյան, Հայկական հարցը, Ե., 1995, էջ 52-53:

այն կար: Հենց սոցիալիստական այդ հանրապետության ջանքերով էր, որ 1941-1945թթ. Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին փուլում ձևավորվեցին վեց հայկական հրաձգային դիվիզիաներ, իսկ մի քանի դիվիզիաներ էլ կհսով չափ համալրվեցին հայ մարտիկներով (61-րդ, 136-րդ, 138-րդ, 151-րդ, 320-րդ, 406-րդ դիվիզիաների անձնակազմի կեսից ավելին հայեր էին, իսկ 28-րդ և 38-րդ քրիզադներում մարտնչում էին քազմաթիվ հայ մարտիկներ): 76-րդ հրաձգային դիվիզիան գոյություն ուներ դեռ Հայաստանի խորհրդայնացման տարիներից: Իսկ դրանցից մեկը՝ 89-րդ Թամանյան դիվիզիան, անցավ շուրջ 3700 կմ մարտական փառապանծ ուղի և այն ավարտեց 1945թ. մայիսի 9-ին՝ Բեռլինում, որտեղից Ադուֆ Հիտլերի նախորդները 1915թ. ոգեկոչել էին իրենց եղբայրակից եղեմնագործներին՝ թուրքերին: Մայիսի 9-ին, ի դեպ, ազատագրվեց պատմական Շուշին, արդեն թուրքերի եղբայրակից ազերիների ստրկությունից:

«Պրավդա» թերթը, խորհրդային Հայաստանի 25-ամյակին նվիրված առաջնորդողում անդրադառնալով Հայրենական Մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցությանը, գրել է. «Հայաստանում չեն որոտացել քնդանոթները, Հայաստանը չի իմացել գերմանական արշավանքի սարսափները: Բայց հայ ժողովուրդը հասկանում էր, որ Դոնի և Կուրանի, Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի դաշտերում վճռվում է նաև նրա ճակատագիրը, պաշտպանվում է նաև նրա *անկախությունը* (ընդգծումը մերն է -Վ. Վ.), ազատությունը, երջանկությունը: Այդ պատճառով հայ ժողովրդի զավակները Խորհրդային Միության եղբայրական բոլոր ժողովուրդների հետ միասին ոտքի ելան ի պաշտպանություն Խորհրդային հայրենիքի և անձնուրաց կերպով մարտնչում էին գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ: Սովետական Միության հերոսների փառապանծ ընտանիքում ելան հայ ժողովրդի մոտ 100 զավակ: Հազարավոր հայ ռազմիկներ պարգևատրվել են մարտական շքանշաններով: Նրանք կովել են Մոսկվայի, Մաալինգրադի մատույցներում, Ղրիմում, նրանք պաշտպանել են Լենինգրադը, նրանք հարձակվել են Քյոնիգսբերգի վրա, Օդերի Ֆրանկֆուրտի և Բեռլինի վրա: Հայրենական Մեծ պատերազմի պատմության մեջ վառ էջ է գրել Հայկական Թամանյան 89-րդ դիվիզիան, որը Գրոզնու մատույցներից հասել է մինչև Բեռլին»⁸: Այս փաստը հատկանշական է այն առումով, որ, երբ որոշվում էր Բեռլինի գրոհին գորամիավորումների մասնակցության հարցը, ազգային գորախմբերից միայն 89-րդ Թամանյան Հայկական դիվիզիային իրավունք վերապահվեց մասնակցել պատմական այդ գործողությանը: Դրանով իսկ կարծես թե դատապարտվում էին Հիտլերը և նրա նախորդները, որ փորձում էին պատմական հիշողությունից զրկել սերունդներին, որ ինչպես ինքը, այնպես էլ նրա եղեմնագործ նախորդները, որոնք մասնակցել էին հայկական ցեղասպանության ծրագրավորմանն ու իրագործմանը, կանգնելու են մարդկության արդար դատաստանի առաջ: Եվ այդ արդար դատաստանը իրագործողներից էր Հայաստանից դուրս եկած Թամանյան 89-րդ դիվիզիան:

Հայաստանը պետություն էր և հետպատերազմյան տարիներին, երբ 1948թ. ընդունելով հայրենադարձներին՝ կառավարությունը հանդես եկավ համապատասխան որոշումներով: Պետք է նշել նաև, որ սոցիալիստական Հայաստանը՝ որպես պետություն 1960-ական թվականներին ապրեց ազ-

⁸ Стен Правда, 25.11.1945, նույնը տե՛ս նաև Известия, 25.11.1945.

գային զարթոնք, ստեղծվեցին 1990-ական թվականներին անկախ ու լիարժեք պետականության հասնելու որոշ մախադրյալներ:

Այդ ամենը ակնհայտորեն վկայում է, որ չի կարելի տալ հապճեպ գնահատականներ պատմության գլխավոր պահերին: Հայաստանը պետություն-հանրապետություն էր անգամ սոցիալիզմի այն դժվար օրերին, երբ իշխում էր ստալինյան վարչակարգը, և մնացած բոլոր ժամանակներում՝ լինեն դրանք խորուշովյան հալոցքի, թե բրեժնևյան լճացման տարիներ կամ պետական, ազգային զարգացման այլ պատմական ժամանակաշրջաններ: Պետությունը և ժողովուրդը զբաղված էին կառուցողական աշխատանքով: Հսկայական գործարաններից ու ֆաբրիկաներից գատ, ստեղծվեցին մշակութային ու գիտական բազմազան օջախներ, մարզական և այլ հիմնարկություններ (Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանը, Օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնը, «Հրազդան» մարզադաշտը և այլն), ինչպես նաև Մեծ եղեռնի զոհերի անգուգական հուշահամալիրը, իրականացվեց Հայոց պետականությունը խորհրդանշող հուշարձանների՝ Մարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերին նվիրված հուշահամալիրի շինարարությունը:

1965թ. ապրիլին Երևանում տեղի ունեցան կարևոր իրադարձություններ՝ Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարեդարձի կապակցությամբ, որն անմախաղեպ երևույթ էր խորհրդային շրջանի հայոց պատմության մեջ:

1968թ. աշնանը պետականորեն հանդիսավորապես նշվեց Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակը, որին ներկա գտնվեցին հազարավոր հյուրեր արտասահմանյան երկրներից: Արդարև, սա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ պետականություն: Հաջողությամբ նշվեցին նաև հայոց մեծագույն մտավորականներ Հ. Թումանյանի և Կոմիտասի, Իսահակյանի 100-ամյա և այլ հոբելյաններ: Ուրեմն, կար այդ պետականությունը, ապրում և ոչ հազվադեպ հերոսանում էին այն հայերը, որոնք մնում էին կոմունիստ և հայ, պահպանում Հայաստանը՝ որպես պետություն, ստեղծում և զարգացնում արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, դպրոցը, մշակույթը:

Այսպիսով, Հայաստանի խորհրդային ժամանակաշրջանը Երկրորդ հանրապետություն անվանելը ոչ թե խիստ պայմանական է, ինչպես կարծում են մի շարք՝ պատմական ճշմարտությունից հեռու հեղինակներ, այլ ընդհակառակը՝ տրամաբանական, որովհետև անհրաժեշտ է ելնել պատմական զարգացման տրամաբանական հանրագումարից, պատմաքաղաքական և հասարակական զարգացման սթափ գնահատման փաստերից:

Հետևաբար, հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հարցերը որոշելիս անպայման պետք է դրսևորել ոչ թե գաղափարախոսական, կուսակցական, նեղ խմբակային շահեր, այլ պատմականության, ազգային պետականության նկատմամբ ցուցաբերել օրյեկտիվ մոտեցում: Եվ անժխտելի է, որ 1918-1920թթ. Հայաստանի Առաջին հանրապետությունից հետո եղել է ոչ թե դատարկ տարածություն, ինչպես դա ձեռնտու է որոշ հեղինակների, այլ *Երկրորդ՝ Սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետությունը (1920թ. վերջ - 1991թ. վերջ)* և միայն հետո՝ արդեն *1991թ. ծնված Հայաստանի Երրորդ հանրապետությունը*, որն արդեն ճանաչված է ամբողջ աշխարհում:

Հետևապես, պատմական ճշմարտությունը պահանջում է արձանագրել, որ Հայաստանի ներկայիս, թվով *Երրորդ* հանրապետությունը ամենևին էլ դատարկ տեղում չի առաջացել, այլ հենվել է *Երկրորդ* հենց այդ

սոցիալիստական հանրապետության՝ ոչ խորամիտ հեղինակների կողմից հանդիրավի մերժված և դեռ մերժվող հանրապետության պետական-քաղաքական կառույցների վրա: Հայ ժողովրդի պետական զարգացման հանրապետական շրջանը նոր և նորագույն ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն փուլերից է: Եվ Հայաստանի երկու հանրապետությունների պատմական փորձից դասեր քաղելով ու դրանց հաշվառմամբ միայն կարելի է ակտիվ մասնակցություն ունենալ մեր պետականության կառուցման և զարգացման դժվարին գործում:

ОТ ПЕРВОЙ ДО ТРЕТЬЕЙ РЕСПУБЛИКИ

В. Г. ВИРАБЯН

Резюме

Республиканский период новейшего времени развития истории Армении делится на три основных этапа:

1. В результате Сардарapatской Баш-Апаранской и Караклийской битв в невероятно тяжелых условиях родилась Первая республика (28 мая 1918г. — 2 декабря 1920г.).
2. Второй республикой необходимо признать Армянскую Советскую Социалистическую Республику (декабрь 1920г. — сентябрь 1991г.), несмотря на все имевшиеся погрешности и перегибы в ее истории. Республика была образована на основе Александропольского (2 декабря 1920г.) договора между армянами и турками и Ереванского соглашения (2 декабря 1920г.) между армянским и большевистским правительствами, в результате турко-кемалистского, англо-французско-немецкого и большевистского соперничества в Закавказье и вокруг него.
3. Историко-хронологическое разделение республиканского этапа развития истории Армении необходимо завершить Третьей республикой (сентябрь 1991г. — до наших дней), рожденной в результате Арцахского национально-освободительного движения, связанного с великими переменами, происходившими в СССР.

Однако перемену форм и содержания республик необходимо рассматривать не как падение государства, а лишь как формальность, а не суть.

Именно Третья республика была создана на фундаменте Второй республики, а не на голом месте, как утверждают некоторые недалековидные авторы.